

В науковому доробку вченого залишилися 34 праці. До загальної хімії потрібно зарахувати його докторську дисертацію, до неорганічної – працю «O stanowisku talu w systemacie chemicznej i jego obecności w sylwiniu i karnalacie kałuskim» (1881) («Положення галію в хімічній системі і його присутність в сільвіні і карналіті калуському») та аналіз лікувальних вод Івоніча, Щавниці і Калуша. До органічної хімії належать дослідження похідних галогенних ароматичних вуглеводів, фотохімічних процесів отримання цих сполук, підручник «Chemia organiczna» («Органічна хімія») (Краків 1893, 1906), праці про реакцію хлорування та бромовання ароматичних сполук: „O działaniu bromu na węglowodory aromatyczne o jednym łańcuchu bocznym nasyconym» («Про діяльність бромів на ароматичний вуглеводень і насичення ним бічного ланцюга»)(1882) [4], «O działaniu bromu na parabromotoluol» («Про діяльність бромів на парабромотолуол») (1886), «O połączeniu styrolu z kwasem solnym i bromowodorem» («Поєднання стирулу з соляною кислотою і бромоводнем») (1893), «O wpływie światła na chemiczne podstawianie» («Про вплив світла на хімічну заміну») (1887, 1892) [1, 626].

Крім цього, аналізуючи фотохімічні реакції, Ю. Схрамм глибоко вникав у їхню суть. Визнавав лише світло, поглинене бромом, за хімічний чинник в процесі бромовання вуглеводів. У праці «Spectral-untersuchungen über die Energie der Einwirkung vom Brom auf aromatische Kohlenwasserstoffe» («Спектральні дослідження енергії реакції бромів з ароматичними вуглеводами») (1887) дійшов висновку, що перша хімічна реакція полягає на збудженні часток бромів, що було прийнято в науці після 1910 р., коли в фотохімії перемогла квантова теорія М. Планка. У зв'язку з цими дослідженнями, він сконструював 1887 р. апарат до бромовання і хлорування в сонці, який потім виробляла фірма М. Каехлера і О. Мартіні [1, 627; 2, 171].

Досліджував також дію хлористого алюмінію на ароматичні сполуки, уточнюючи так звані реакції Фрідель-Крафтса, про що писав, між іншим, у таких працях, як «O przestawieniach atomów w drobinach przy syntezach węglowodorów aromatycznych za pomocą chlorku glinowego» («Виступи частинок атомів у синтезі ароматичних вуглеводів за допомогою хлориду алюмінію») (1888) та «O działaniu chlorku glinowego na chlorki i bromki rodników aromatycznych» («Дія хлориду алюмінію на хлориди і броміди ароматичних радикалів») (1893) [1, 627].

Ю. Схрамм чимало розвідок публікував у закордонних журналах, зокрема таких, як «Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft» («Журнал Американського хімічного товариства») в Берліні, «Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften» («Праці Імператорської Академії Наук») у Відні, «Liebigs Annalen der Chemie» («Лебігівські аналізи хімії») в Лїпську [2, 171]. В 1900–1910 рр. Ю. Схрамм був членом Комісії історії та бібліографії математичних та природничих наук Академії творчості, співпрацював з «Katalogiem literatury naukowej polskiej» («Каталогом наукової польської літератури»), який видавала комісія [1, 627].

У Кракові він створив власну наукову хімічну школу, з якої вийшли чимало професорів польських університетів та політехнічних ВНЗ. Серед них – Ігнацій Закшевський, Юзеф Завадський, Станіслав Толочко, Віктор Якуб, Антоній Галецький, Антоній Корчинський, Едвард Бекер, Станіслав Немчицький. Значний внесок у нафтову промисловість зробили Зигмунт Лахоціньський і Зигмунт Банкевіч, у сільське господар-

ство і бальнеологію – Корнелій Раджевановський [1, 627]. До найвідоміших його учнів можна віднести також Людвіка Брунера, який пізніше став професором фізичної хімії Ягеллонського університету і Станіслава Глікселлі – професора загальної хімії Познанського університету. Кандидатську дисертацію під керівництвом Юліана Схрамма виконав Тадеуш Естреїхер, який пізніше теж став професором кафедри хімії Ягеллонського університету [2, 171].

У 1910 р. Ю. Схрамм, у зв'язку зі станом здоров'я, раніше пішов на пенсію й оселився в маєтку Ольхова Леського повіту біля Львова, який був посагом його дружини [1, 627]. Крім управління маєтком, брав участь у праці повітового кола Центрального комітету Господарського товариства у Львові. Також був головою повітового рибацького кола. Будучи любителем природи, зібрав також велику ентомологічну колекцію, а крім того, був ще й талановитим піаністом і співаком. У шлюбі з Юзефою з Бугель Юліан Схрамм мав дві дочки – Олену – художницю, Романію (за чоловіком Клодзінська) – дружину прокуратора та сина Віктора – фермера-економіста [2, 171]. Помер учений в Ольхові 30 березня 1926 р., похований, за власним бажанням, біля придорожньої каплиці у власному маєтку. Згодом його прах перенесли на, закладений сином Віктором, католицький цвинтар у Тарнаві Гірній Леського повіту [1, 627].

Отже, Ю. Схрамм як вчений у галузі хімії зробив вагомий внесок не лише в польську, але й у світову хімію. Його наукова спадщина складає 34 роботи з органічної та неорганічної хімії. Наукову працю поєднував з викладацькою. Його підручником користувалися півстоліття студенти польських ВНЗ. Був одним з найвідоміших професорів хімії філософського факультету Ягеллонського університету. Незважаючи на те, що українці розсіяні по всьому світі, ми повинні знати і шанувати їхні імена та використовувати доробок та досягнення у розбудові незалежної України.

1. Brzozowski S. Marian Julian Schramm (1852–1926) // *Polski Słownik Biograficzny*: w 48 t. / Red. E. Rostworowski. – T. XXXV: Sapieha Jan – Schroeder Elias. – Warszawa; Kraków, 1994.
2. Łopata K. Julian Schramm (1852–1926) // *Uniwersytet Jagielloński. Złota księga wydziału chemii*. – Kraków, 2000.
3. Kluz Z., Łopata K. Z dziejów chemii na Uniwersytecie Jagiellońskim // *Kwartalnik Historii i Techniki*. – 1984. – ' 29.
4. Schramm J. O działaniu bromu na węglowodory aromatyczne o jednym łańcuchu bocznym nasyconym. – Kraków, 1882.

Novitska Y.J. Scientific and educational activities by Julian Shramma in Krakow during the Austro-Hungarian monarchy. In the article is analyzed the scientific and educational activities by Julian Shramma in Krakow during the Austro-Hungarian monarchy. The role of the Ukrainian scientist in the world and Polish chemistry is discovered.
Key words: Krakow, Jagiellonian University, chemistry, Austro-Hungarian monarchy

В. О. Волошенко

ТЕМАТИЧНЕ СПРЯМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ЧИТАННЯ У РОСІЙСЬКИХ І ТАЄМНИХ ПОЛЬСЬКИХ ШКОЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.

У статті розглянуто тематичні напрями літератури, пропонованої селянам Правобережної України для читання у російських та польських таємних школах. Вказано зв'язок скерування читання із розвитком читацьких практик та формуванням у селян відповідної національної ідентичності.

Ключові слова: селянство, читання, школи, ідентичність

На зламі XIX–XX ст. прилучення селян Російської імперії до друкованого слова актуалізувалось на тлі емансипаційних змін і процесів формування модерної ідентичності. Складна етноконфесійна мозаїка населення та політична ситуація після польських повстань 1830–1831 та 1863 рр. у Київській, Волинській та Подільській губерніях підносили цю проблему з рівня загальнопросвітницького – до національно значущого. Російсько-польські стосунки на Правобережній Україні не випадково описуються дослідниками у тонах мілітарної термінології [1; 2]. Налаштованість на ідейне протистояння польським культурним впливам у краї, де мешкало 85 % усього польського населення Наддніпрянщини, змушувала царську владу пришвидшити темпи оформлення російської шкільної системи та запобігати публічному користуванню польським писемним словом. Попри зусилля влади щодо унеможливлення книгодрукування та книгорозповсюдження польськими суспільними діячами, був налагоджений ряд таємних і напівлегальних інформаційних каналів, через які поняття про національні сутності та цінності доносились і прищеплювались представникам різних кіл суспільства. Особлива увага зверталася на прилучення до польського друкованого слова селян, зокрема через систему таємного шкільництва.

Тема існування таємних польських шкіл на теренах Правобережної України неодноразово піднімалася науковцями, з акцентом на організаційних моментах становлення їх мережі та політиці царського уряду щодо польської спільноти [1–9 та ін.]. Розглядалися владні обмеження щодо цих шкіл, але поза увагою залишилось тогочасне офіційне скерування напряму навчання й кола читання у російських школах. Хоча про зміст читання у польських навчальних закладах згадувалось побіжно, були накопичені важливі емпіричні дані, розпорошені переважно в поліцейських донесеннях. Мета статті – на основі узагальнення відомих у літературі фактів, матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) та звітів попечителя Київського навчального округу, розглянути тематичні напрями літератури, пропонованої селянам для читання у російських та польських школах; з'ясувати, як їхнє скерування мусило впливати на розвиток читацьких практик та формування у селян відповідної національної ідентичності.

Від заборони навчати дітей при католицьких парафіях у 1863 р. й до 1905 р., за даними І. Лісевича, на Правобережжі з'явилися 14 польських таємних шкіл. Їхня легалізація стала можливою на короткий час у 1906–1907 рр., але і після поновлення заборон школи продовжували існування. Серед їх організаторів були представники різних верств – ксьондзи, селяни, робітники, службовці, землевласники [3, 8–11, 27–31]. Від 1907 до 1911 рр. у Правобережній Україні були ліквідовані 287 таких шкіл. З початком Першої світової війни вони більше не дискримінувались. До 1918 р. діяли щонайменше 1305 польських шкіл, де освіту здобували 78670 учнів [10].

Вплив польської таємної шкільної системи поширювався на кілька груп населення, віднесеного до селянського стану – поляків-католиків, денобілітовану, оселянену польську шляхту, українців-католиків з уніатським корінням, українців-православних [2, 59; 3; 10]. Поширення «польських ідей» («шкідливої агітації») серед двох останніх категорій здавалось владі найбільш загрозливим для «завдань російської державної політики» [11, 55].

Хоча з 1864 р. було заборонено вживати польську мову в адміністративних установах та приватних має-

тках, у розмовах з селянами та розрахунках з ними [12, 4], польська освіта приваблювала навколишніх селян. Здобуваючи її, вони не могли робити звичайну кар'єру вчителів або писарів у державних установах, але відкритим залишається питання, наскільки володіння польським писемним словом сприяло встановленню неформального міжстанового спілкування та підвищенню соціального статусу під час роботи у польських економіях і маєтках, на цукрових заводах тощо. Так чи інакше, але селяни намагались користуватись цією можливістю здобуття знань. Наприклад, Г. Кутиловська згадувала, що бажачих вчитись у польських школах було багато, втім, заради безпеки, вчили малими групами у кількох місцях: двічі на тиждень – в їхньому дворі та у господарів Карпінських і Беньовських, а також у будинку священика. Хабарі закривали очі приставу та попу [1, 64]. Зацікавленість селян у набутті польської освіти відзначали і поляки, і росіяни. За спогадами С. Зелінського, селянин «дивився й мовчав, однак у його душі пробивалося неясне, неокреслене відчуття, що в тому “панському” шкільництві є щось краще, гарніше, достойніше, ніж у мужицьких школах» [1, 63]. У 1909 р. начальник Волинської жандармерії занотовував, що «невольну повагу перед всім польським», через історичне тривале панування у краї польської культури, відчували навіть православні священики (у багатьох залишалися отримані у спадок від предків, католиків чи уніатів, польські бібліотеки) [11, 18–20]. У почаївському виданні, попри намагання авторів апелювати до станового протистояння «польських панів» і «російських рабів», «ворожих іногородців» і «народу», визнавалось, що частина селянства («розбагатілі мужики») прагнула переймати звичаї панів – відвідувати костьоли, шанувати ксьондзів, вживати польську мову, дотримуватись польських звичаїв [13]. Пожвавлення серед селян викликав дозвіл батькам обирати мову навчання Закону Божому у 1906 р. Зливу заяв про бажання вчити дітей польською царські чиновники пояснювали підступами ксьондзів та неосвіченістю, слабкою національною самосвідомістю і затурканістю місцевого населення [3, 10–15; 6, 11].

Прищеплення католицької релігійної лояльності було невіддільне від опанування польської мови і читання релігійних текстів, сприяючи вихованню пропольських патріотичних почуттів. Так, 1912 р. у Новоградволинському повіті в таємних польських школах навчались «сотні селянських дітей», яким настоятель у нагороду видавав книги та ікони [14, 22–22 зв.]. Читання «божественних» текстів польською не тільки наближувало до розуміння релігійних цінностей, а й мало націотворчу установку. За поліцейськими донесеннями, селяни тлумачили польську початкову систему освіти як триєдину цілісність – навчання релігії, читанню та польській граматиці [15, 136]. За більшістю повідомлень, у польських школах дітей навчали передусім римо-католицькому Закону Божому, молитвам і польській грамоті [3, 33–34; 5, 226–227]. Е. Зваричук вважає, що після 1863 р. костьол підпорядкував собі польські школи й визначав освітню політику [8, 255]. На католицьке духовництво лягло завдання з відкриття шкіл і забезпечення їх книжками для читання, що мало підштовхувати до зіставлення російських (православних) і польських (католицьких) вартостей, формуючи в учнів відповідний світоглядний досвід.

Культивування «польськості», базоване на вивченні польської грамоти та читанні католицьких релігійних текстів, доповнювалось впровадженням до процесу навчання уроків з арифметики, літератури, історії та географії Польщі [1, 64; 3, 33–34; 8, 255–257]. Філо-

логії, історії та географії відводилась особлива роль. Пізніше, у 1917–1918 рр., для бажаючих перевестися із державних до польських шкіл, влаштовувалися підготовчі курси з польської філології та історії, для неписьмених дорослих створювалися лекторії з історії, культури та географії Польщі [10]. В. Меджецький вказує, що одним з аспектів активізації польського національного життя на підросійській території під час Першої світової війни був розвиток польських початкових шкіл із акцентованим патріотичним спрямуванням, тому навчальні програми та підручники передбачали досить багато матеріалів з вітчизняної історії. Ці знання мали виробляти у учнів позитивне ставлення до нації та батьківщини [16]. М. Потапенко також вбачає у практиці польського шкільного будівництва рух за створення інституцій відродження етнічної та національної самосвідомостей. Ці школи не протиставлялися державним, а сам процес навчання передбачав не стільки досягнення певного стандарту освіченості, скільки формування патріотизму через вивчення польської філології та історії [10].

Не випадково викладання філології, історії та географії опинилось під пильним наглядом влади. У 1905–1907 рр. наголошувалося на забороні навчати школярів польською на уроках російської мови, географії та історії [3, 10–15; 7, 105]. На ці три предмети не поширювався й дозвіл вибору організаторами шкіл мови викладання в приватних навчальних закладах за законом 1 липня 1914 р. [3, 39]. Ще з середини 1850-х рр. був зауважений ідеологічний підтекст історичних та географічних знань, що потрапляли до навчальної літератури. У рукописних підручниках з географії, які використовувались упродовж 1850-х рр. у школах, відкритих при костьолах Товариством допомоги навчання польського народу, зазначалося, що бути поляком – не означає сповідувати лише католицьку віру; поляком є кожна людина, яка мешкає між Балтійським і Чорним морями, річками Двіною, Дніпром, Дністром, Прутом, Карпатськими горами й Одером, досконало знає польську мову і ладна покласти життя за свою вітчизну та католицьку віру [8, 253]. В одному з виданих 1862 р. у Варшаві польських букварів Матір Божа називалась «Королевою Польщі», лунали заклики любити Польщу; в іншому – скрізь підкреслено слово «Польща». 1864 р. у Південно-Західному краї, через загрозу відриву його від Росії, заборонили продаж букварів і підручників, які «з пропагандистською метою публікувалися у Варшаві й інших містах», сприяючи знайомству з географією та історією Польщі, якою вона була до 1772 р. [1, 43–44]. Символами «польськості» могли бути й візуальні зображення. Так, у 1909 р. на Волині розповсюджувались іконки та картинки із зображенням гербу Царства Польського і датами «прославлення та приниження Польщі» [11, 19].

Заборони на поширення польського слова призвели до того, що, наприклад, на Поділлі у 1908–1910 рр., через нестачу підручників, навчали переважно за католицькими молитовниками. Лише в окремих школах під час обшуків знаходили польські букварі [5, 226]. Відсутність вільного продажу польських книжок утруднювала особисте знайомство з ними, але стимулювала спільне читання та обговорення. Вдома книжки ставали центром уваги родичів та знайомих. У 1912 р. ксьондз Чирський з Кам'янецького повіту роздавав дітям польські букварі, намовляючи їх не тільки самих вчитись, а й навчати двох-трьох сусідських дітей або дорослих [3, 17–18].

Примітно, що у цей час зміст підручників вже детально не аналізувався. Так, подільський губернатор

доповідав 11 жовтня 1911 р. генерал-губернатору Ф. Трепову про відсутність випадків знаходження посібників з «тенденційним польським характером», хоча серед книг, конфіскованих при закритті шкіл, були польські букварі, підручники для навчання читанню і письму та мала історія Польщі [3, 34–35]. Однак пропольський підтекст читання історичної літератури, як і раніше, добре усвідомлювався. 1912 р. у Ковельському повіті зазначалося посилення «польського шовінізму і пропаганди католицизму», бо ковельський ксьондз під час уроків Закону Божого викладав учням історію Польщі, читав книги з історії [14, 22–22 зв.].

Виховне значення могло мати й розташування багатьох таємних шкіл у землевласницьких резиденціях. Предмети, що їх прикрашали, – побутові речі, фотографії, портрети, серед яких не бракувало відомих національних героїв, – мали величезну дидактичну вартість, підтримуючи польськість, слугуючи яскравою ілюстрацією історичних розповідей [17, 177]. Крім того, вчительками селян часто ставали жінки – матері, дружини, сестри, доньки землевласників або їх управителів, які також могли використовувати для навчання книжки з домашніх бібліотек й долучати селян до національних цінностей. За спогадами Г. Кутиловської, у школі с. Куманівці на Поділлі мати М. Левицької вчила польських селян «Історії Польщі» В. Анчиця [1, 64]. Саме жінки вважались берегинями польськості у своїх родинах, прищеплюючи дітям початкові знання про свою країну, її героїв, навчаючи їх мові та скеровуючи у виборі літератури. За підрахунками О. Ніколасенко, у навчальній діяльності були зайняті 345 польських жінок на Київщині, 207 – на Волині і 174 – на Поділлі [18, 143].

І. Лісевич стверджує, що читач не мав доступу до книг з приватних зібрань [3, 80]. З ним погоджуються Д. Клемантович та В. Зьомек, відзначаючи, що приватні бібліотеки часто ставали основою для закладання чи підтримки існування шкільних бібліотек. Наприклад, чимало книг з приватної книгозбірні Вороніна з Білокриниці потрапило до розміщеної у палаці землеробсько-ремісницької школи [17, 179]. Нелегальні бібліотеки та хати-читальні вже з кінця XIX ст. виникали при поміщицьких дворах і цукроварнях [3, 9]. Були клопотання про відкриття публічних бібліотек «на всіх мовах» [19, 9]. З поміщицьких бібліотек могла потрапляти до селянського читання не тільки та література, яку вважали гідною згадок у своїх звітах поліцейські чини, але й загальноосвітня та художня.

Можливості розповсюдження загальноосвітньої літератури польською мовою зросли після 1905 р. – не тільки за рахунок нелегально ввезеної продукції, але й завдяки новим можливостям власного книгодрукування. Так, Луцько-Житомирська Консисторія у 1906 р. розсилала єпархією каталог «Biblioteki Ludowej» книжного складу М. Шенковського у Варшаві. З 1907 р. чимало видань для народу побачили світ зусиллями ксьондза Ф. Шнарбаховського: 14 книг та брошур у Житомирі, 30 – у Браїлові на Поділлі та близько двох третин з 30 друків у Харкові. Серед них шкільні видання, науково-популярні та художні твори з серій «Бібліотеки для вигнанців» і «Народної бібліотеки», дешеві брошури «Копійчаної серії» на релігійні, морально-етичні й історико-краєзнавчі теми [3, 74–75, 106–107]. На Правобережжі з'явилися легальні періодичні видання – «Lud Boży», «Słowo Boże», «Głos katolicki», «Oracz», «Nasza wies», примірники яких потрапляли й до селянства. Крім релігійних, у них давалися поради щодо ведення сільського господарства, організації кооперативів, кредитних спілок тощо. Ча-

сопис «Nasza wies» зокрема мав такі розділи, як економічний, політичний, науковий, офіційної хроніки, хроніки релігійного життя; розповсюджувався серед пастви в Проскуріві, Ярмолинцях та Шарівці. Був закритий після звинувачень у пропаганді польського патріотизму (за заклики розмовляти вдома тільки польською). З цієї ж причини припинив існування тижневик «Tygodnik Podolski» [5, 229]. Поліцейські відділки зобов'язувались слідкувати, щоб римо-католицьке духовенство та «керівні класи польського суспільства» не організовували несанкціонованого друку [20, 195].

Ще одним напрямом польської літератури, що потрапляла у селянське середовище, був пов'язаний зі сприянням роботі таємних шкіл з боку польських політичних партій, які розповсюджували і загальноосвітні, і нелегальні політичні видання. 1902 р. під час обшуку в одного з членів «Ліги Народової» П. Танека, були знайдені документи «Товариства Просвіти народу» [21, 21–35], створеного задля «прищеплення народу польської обізнаності». Просвічувати народ планувалося шляхом влаштування таємних шкіл, бібліотек і читалень, читань, співбесід, розповсюдження нелегальних журналів, брошур і книжок, «написаних у народному дусі» [21, 36–37]. Під час арештів діячів польських нелегальних організацій «Корпорація», «Філареція» та «Полонія», були висунуті звинувачення у поширенні прокламацій, книжок профспілкової тематики, літератури Польської соціалістичної партії. У членів «Філареції» знайшли революційні листівки, заклики до терористичних актів та пропагандистські матеріали [1, 66].

Намагання представників польської духовної еліти, шляхом спеціально організованого читання, прищепити «польськість» якомога ширшим суспільним колам повсякчас суперечили зацікавленням російської влади у засвоєнні переважно українським селянством Правобережжя («корінним російським населенням») своєї причетності до «інтересів російської державності». І поляки, і росіяни навчали читанню не тільки заради опанування селянами цього вміння, адже його тематичне спрямування зумовлювалося політичними реаліями. Однак, якщо укріпленню «польськості» так чи інакше мала сприяти польськомовна література різних напрямів, то російський офіційний стандарт, якому мало відповідати формування селянських читальських практик, був жорстко скерованим.

На Правобережжі можливості розповсюдження писемності (навіть російської) та читання були вкрай обмежені через тривалу відсутність земських структур, звуженість каналів дії громадських організацій та приватних осіб, можливостей організації народних бібліотек, читалень, книжних складів. Урядова просвітницька політика знаходила відгук у освічених верствах краю, але усвідомлення необхідності просвіти селян було поряд із виявами соціальної зверхності та побоюваннями надання ним «зайвої» інформації. Київський громадський діяч С. Блонський у 1905 р. писав: селянин «не втратив усвідомлення, що визначений для нього Промислом Божим уділ полягає у тім, щоб на своїй рідній сільській ниві, у поті обличчя, їсти хліб свій», тому для цієї верстви, на його погляд, було важливо, щоб «голова, навчена читати, писати і рахувати не отуманилась вищими абстрактними знаннями» [22, 5–7]. З кінця XIX ст. серед «освіченої публіки» поширилася своєрідна «мода» на сприяння народній просвіті. Втім, досвід існування Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.) засвідчив, по-перше, обмаль пропозицій допомоги не абстрактному «народу», а селянам, а по-друге – досить широку підтримку влад-

ного курсу з контролювання змісту, призначеної для них, літератури [23].

Основним офіційним джерелом потрапляння друкованих видань у селянське середовище краю залишалась мережа початкових шкіл, а корисними для «розумового і морального розвитку народу» вважались лише кілька тематичних напрямів читання – головна увага спрямовувалась на вивчення основ православ'я (як однієї з основ російської імперської свідомості), історії та географії. Це були ті ж предмети, на які покладалась особливі надії у формуванні світоглядних орієнтирів школярів. Однак навіть історія з географією вивчались не у всіх типах шкіл. З 1860-х рр. владні розпорядження щодо необхідності освіти селянства Правобережжя почастишали, але мережа шкіл зростала швидше кількісно, ніж якісно. Так, 1894/1895 навч. р. на Поділлі у церковнопарафіяльних школах навчалися 56300 школярів, у міністерських – лише 18692. Ще більше дітей шкільного віку (236538) взагалі не відвідували навчальних закладів [24, 17]. До 1909 р. у краї існували 4804 школи, але більшість складала однокласні церковно-приходські [11, 60]. У школах цього типу «отуманюватись» селянським головам не було чим. За міністерською програмою 1803 р. селян мали навчати читанню, письму, першим діям арифметики і закону Божому, а також знайомити з обов'язками до «Государя, начальства і ближнього» [25]. На зламі XIX–XX ст. настанови майже не змінилися. В учнів прагнули виховувати відданість православній вірі, государю й вітчизні. Вимагалось постійно нагадувати, що найсвятішим обов'язком православного християнина є любов до Бога та молитва. Цьому підпорядковувались всі шкільні порядки: щоденні молитви, участь у церковних співах і церковному служінні, постійний вплив на дітей вчителів, вироблення звички виражатись і писати літературною російською мовою. Головна увага зверталась на вивчення російської мови, Закону Божого, церковного співу. Старші учні зобов'язувались щоденно читати у класі утрєні і вечірні молитви, уривки з Євангелія [26, 48–50; 27, 95]. Для «укріплення релігійних почуттів», після спільної учнівсько-викладацької молитви, законовчителі мали виголошувати напучення. Школярі кожен день мали починати «з думки про Бога і просвітницьке значення для людини Слова Божого» [28, 16]. Свідоме формування інтересу до «божественної літератури», зрештою, не пройшло даремно – вона зайняла вагоме місце в ієрархії читальських уподобань селян.

У міністерських школах основні настанови були такі ж, але набір предметів – ширшим. Зокрема можна було отримати знання з історії, географії та сільськогосподарства. Як не дивно, але, завдяки необхідності запобігання розвитку польської таємної системи освіти, забезпечувалось сприяння появи міністерських шкіл з більш сучасними навчальними програмами і кращим забезпеченням літературою. Свого часу обер-прокурор Синоду Победоносцев наголошував, що в оточенні поляків-католиків місцеве населення може відчувати свою приналежність до російського народу тільки у міністерських школах [1, 55]. У 1892 р. попечитель Київського навчального округу зазначав, що іновірці, за релігійними мотивами, віддавали перевагу міністерським училищам. Однак «керівники католицько-польської пропаганди», оберігаючи таємні польські школи, нерідко схилили католицькі селянські громади до клопотань про відкриття церковно-приходських шкіл, які, нібито, не перешкоджали їхній «агітації», як міністерські [26, 16]. Засадничі установки формування «проросійської свідомості» селянства

Правобережжя актуалізувались через значну кількість «іновірців» у краї, причому не тільки поляків. Після урядового розпорядження від 9 листопада 1887 р., за візцем міністерських, були переобладнані численні чеські та німецькі школи [8, 257]. Нові правила і програми були націлені на «правильне систематичне начало до обрусіння» [29, 4–5]. Всі предмети мали викладатись російською мовою, за винятком Закону Божого. 1894 р., під час огляду чеських шкіл Волині, попечитель заявив, що навчання у них поставлено на «твердих російських засадах державності і релігії». Особисто опитав випускників, які читали й вільно переповідали статті з історії, знали напам'ять «достатню» кількість віршів і байок [30, 5, 139–142].

Училищні бібліотеки поповнювались на мізерні спеціальні училищні кошти або залишки штатних. Найменш забезпеченими були бібліотеки сільських однокласних училищ – 20–26 руб., на які треба було купити письмовою приладдя, навчальні посібники для вчителів та учнів. На додаткову літературу грошей майже не залишалося, хоча попит зростав, у тому числі і серед дорослих [26, 30–47; 27, 58]. Навіть за її наявності, це були переважно книги релігійно-морального та історичного змісту, з числа рекомендованих Міністерством народної освіти. Через недофінансування до шкільних бібліотек не потрапляла навіть більшість видань з міністерського переліку. Поза ними залишався і широкий спектр художніх творів російських класиків, долучення народу до яких, на думку Х. Каїдзави, було метою «прогресивної російської інтелігенції» у складанні альтернативного варіанту створення російської ідентичності: російська література розглядалась новою загальнодоступною основою для виховання народу, замість застарілих концептів самодержавства і православ'я [31]. Владою ж читання художньої літератури не сприймалось як надважливий чинник ідейного впливу на селянство, нав'язувались лише офіційні цінності, хоча це не вирішувало мети тотального контролю селянського читання, адже російськомовна література доходила до селян не тільки офіційними шляхами. Збільшення кількості й урізноманітнення друкованої продукції призводило до суттєвого розширення читацької аудиторії, тим більше, що з другої половини XIX ст. набрав оберти ще й український національний проект, представники якого також робили ставку на поширення власних ідей через «народні» видання.

Отже, шляхом долучення, передусім до вивчення основ релігії, філології, історії та географії, селяни ставали об'єктом патріотичного виховання: і в російських, і в таємних польських школах зміст навчання та читання був націлений на формування у селян відповідної національної постави. Російські власті стримували розвиток не тільки польської системи освіти, запобігаючи формуванню інакшої національної ідентичності; контролювався також навчальний процес і коло читання у російських початкових училищах. Офіційна освітня політика, заснована на віджилих ідеологемах, перешкождала як урізноманітненню селянських читацьких практик, так і подальшим трансформаціям суспільства загалом. Якщо система польського шкільництва створювала поле для суспільної взаємодії, то російська унеможливила солідаризацію громадськості у цій царині. Читацькі інтереси українського селянства краю еволюціонували, всупереч владній підтримці, утворюючи калейдоскопічну основу для формування множинних ідентичностей. У подальшій роботі над темою є необхідність у з'ясуванні способів тлумачення текстів та сприйнятті ідей самими селянами.

1. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.) // *Пам'ять століть*. – 2001. – №5.
2. Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. – Хмельницький, 2011.
3. Лісевич І. *Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.)* – К., 1997.
4. Щербак М.Г., Щербак Н.О. *Національна політика царизму на правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)*. – К., 1997.
5. Нестеренко В.А. *Культурно-освітній розвиток поляків Поділля на початку XX ст.* // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2004.* – Т. 4.
6. Буравський О. *Римсько-католицька церква Правобережної України в польському національно-визвольному русі (друга половина XIX – початок XX ст.)* // *Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах в історичній ретроспективі: Зб. наук. пр. – Житомир, 2010.*
7. Буравський О. *Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.* – Житомир, 2004.
8. Зваричук Е.О. *Римо-католицька церква та польська освіта на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.)* // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2006.* – Т. 6.
9. Надольська В.В. *Становлення і розвиток національних освітніх закладів іноземних колоністів у Волинській губернії* // *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Зб. наук. пр. – Вип. IV. – Ч. II. – Рівне, 2003.*
10. Потапенко М.В. *Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua>.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 442. – Оп. 637. – Од. зб. 545.
12. Лісевич І.Т. *У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.)* – К., 1993.
13. М.М. Польские колонии в Юго-Западном крае за счет русской казны. – Почаев, 1911.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 276. – Оп. 1. – Од. зб. 418.
15. Сейко Н.А. *Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.)*. Київський учбовий округ. – Житомир, 2006.
16. Меджецький В. *Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX ст.* // *Україна Модерна. – 2001. – № 1.*
17. Klementowicz D., Ziomek W. *Biblioteki i archiwa w rezydencjach polskich ziemian na Wołyni w okresie zaborów* // *Ukrainica Polonica. – Т. 2. – К.; Житомир, 2008.*
18. Ніколаєнко О.О. *Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-Західних губерній Російської імперії в 60-х рр. XIX – на початку XX ст.* // *Історичний архів. – Миколаїв, 2008.* – Вип. 2.
19. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. *Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст.* // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2002.* – Т. 2.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Од. зб. 13.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од. зб. 677.
22. С. Е. [Єфремов С.] Блонский С.А. *Народные школы с малорусским языком* // *Киевская старина. – 1905. – № 7–8.*
23. Волошенко В.О. *Київське товариство грамотності в поширенні «корисних книг» серед селянства Правобережжя* // *Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2013.* – Вип. 23–24.
24. Перерва В.С. *Учні церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії XIX – початку XX ст.: спроба спектрального аналізу* // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011.* – Т. 17.
25. Павловський І.Ф. *Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения* // *Киевская старина. – 1904.* – № 1.

26. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1893 год. – К., 1894.
27. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии заведений Округа за 1901 год. – К. 1902.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 707. – Оп. 229. – Од. зб. 1.
29. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1889 год. – К., 1890.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 707. – Оп. 296. – Од. зб. 68. Ч.1.
31. Каудзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses.

Voloshenko V.O. The themes of reading in russian and secret polish village schools in the Right-bank Ukraine at the turn of XIX–XX century. The article is devoted to the selection of literature offered to the peasantry in the Right-Bank Ukraine for reading in Russian and Polish secret schools. The author demonstrated the relation between the reading trends and reading practice development, formation of the rural population national identity.

Key words: peasantry, reading, schools, identity

I. I. Ніколіна

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Стаття присвячена розвитку польської загальноосвітньої школи на початку 1920-х рр.

Ключові слова: УСРР, польська загальноосвітня школа, концепція освіти

Розвиток української культури, освіти нерозривно пов'язаний з культурами тих народів, що мешкають в Україні і серед них можна виділити істотний вплив польської культури. Актуальність теми полягає в урахуванні історичного досвіду початку 1920-х рр. із задоволення національно-культурних інтересів національних груп, адже, як писав М. Грушевський, «велике діло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові – без цього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим» [1, 4]. Для вивчення проблеми важливе значення мають і ґрунтовні дослідження О. Войналовича [2], Т. Єременко [3], Г. Стронського [4], М. Іванова [5]. На особливу увагу заслуговують матеріали конференцій, нарад, на яких порушувалися проблеми становлення і розвитку шкіл для польської спільноти [6]. Мета цієї статті – дослідити розвиток польської загальноосвітньої школи в межах УСРР на початку 1920-х рр.

У 1917 р. розпочався особливо активний процес розбудови освіти для національних меншостей, які проживали на території України. Адже, за царату не було жодної державної школи з навчанням українською мовою, тим більше мовою будь-якої меншини. Письмених українців на 1920 р. було 28,39 %, росіяни – 45,4 %, поляків – 60,1 %, німців – 62,3 % і євреїв – 65,1 % [7, 43].

Ще в часи Російської імперії, коли режим пригнічував усіх «іногородців», освіта серед поляків національною мовою знаходилась під забороною. Після повстань 1830 та 1863 рр. польська школа стала розглядатись як вогнище сепаратизму. Як наслідок, урядова заборона 1864 р. викладання в школах та друкування підручників польською мовою [8, 11]. Були закриті католицькі парафіяльні школи, де навчали дітей початковій грамоті. Зокрема в Житомирському повіті такі школи були ліквідовані в Івниці, Кодні, Коростишеві, Краснополі та інших населених пунктах [9, 98]. Ліквідовувались усі таємні навчальні заклади, а особи які ініціювали їхню діяльність притягувались до судової відповідальності [10, 1–5]. Викладання польською було заборонено навіть у приватних закладах. Тоді ж

губернатори Південно-західного краю отримали таємний циркуляр щодо заборони польської мови в установах та державних закладах [10, 47]. Реакцією на політику заборон та обмежень в галузі освіти, а також русифікацію, яку проводило самодержавство щодо польського етносу (50 % всіх учнів в гімназіях становили поляки) [11, 11зв.], було відкриття таємних польських шкіл, які, до речі, були заборонені указом Олександра III від 3 квітня 1892 р. Згідно з ним, встановлювались особливі правила, що забороняли в західних губерніях таємне навчання [12, 22–224]. Римокатолицькому духовенству було заборонено відкривати школи, викладати, вчити дітей початкової освіти польською. Встановлювався нагляд за тими поляками, які намагались навчати дітей рідною мовою [9, 38].

Таким чином, на кінець XIX ст. російське самодержавство ліквідувало польську систему освіти. Це призвело до того, що рівень грамотності поляків, серед інших меншин, був найнижчим [13, 103]. Цей факт засвідчив і перший Всеросійський перепис населення 1897 р. Так, рівень грамотності поляків становив лише 25,53 %. Рівень русифікації підтверджували і такі дані: з 25,53 % поляків – 17,52 % навчалися російською, тобто, 2/3 всіх грамотних [14, 14–15].

Відразу, після встановлення радянської влади, уряд України, НКО УСРР спрямували зусилля на організацію шкільної освіти для національних меншостей, в тому числі і поляків, адже на початку 1920-х рр. в Україні їх проживало 117 тис. [15, 57]. Так, ще у 1919 р. при НКО УСРР заснували національні секції, з метою «задоволення культурних потреб широких мас населення України» [16, 75–76]. З огляду на багатоетнічний склад населення України, важливе значення мала постанова НКО УСРР від 10 березня 1919 р. «Про відміну державної мови й оголошення всіх мов рівноправними», що надавала населенню право самостійно визначати мову викладання в школах [17, 110].

Нормативні акти уряду УСРР, його практичні дії знаходили підтримку на різних конференціях, наприклад, на нараді з питань освіти народів «нерусского языка», що проходила у Москві 13–30 серпня 1919 р., та Всеукраїнській нараді завідуючих губернськими відділами освіти (1922 р.) [18, 93]. За умов переходу до мирного будівництва, з'явилася й змога систематизувати всі законодавчі акти щодо освіти в Україні. Результатом став, затверджений постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р., «Кодекс законів про народну освіту УСРР». У відповідності з § 23, УСРР зобов'язувалась забезпечити «населенню всіх націй і національних меншостей, що населяють Україну виховання і навчання на їх рідній мові» [19, 158]. Важливе значення для функціонування національних шкіл мав і § 22, який закріплював загальноосвітні школи за приватними особами і колективами, за умови дозволу на це НКО і його місцевих органів. Завдяки цьому більшовицька влада зуміла зберегти на той час існуючі навчальні заклади [19, 158].

Суттєву роль у формуванні системи національної освіти відіграла діяльність спеціалізованих органів влади. Спочатку цією роботою займався наркомат внутрішніх справ, у складі якого 13 квітня 1921 р., за постановою Президії ВУЦВК, був створений відділ у справах національних меншин. У 1924 р. функції цього відділу передано Центральній комісії у справі національних меншин при ньому та її місцевим органам [20, 783]. Комісія мала широко сприяти культурному розвитку всіх національностей, а також отримала право брати участь у розробці, проведенні через законодавчі органи всіх законопроектів, що стосувалися національної політики в УСРР [21, 7].